

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-1.8>

О. В. Черкунов, кандидат юридичних наук, докторант
кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОСАДОВИХ ОСІБ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ОГЛЯД СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Проблема пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України набуває особливої актуальності у зв'язку зі змінами в законодавстві, що відбулися після набрання чинності Законом України «Про державну службу» від 10.12.2015 №889-VIII. До 2016 року митники, як державні службовці, мали право на спеціальні пенсійні гарантії, що враховували спеціальний статус їхньої служби, рівень відповідальності та специфіку виконуваних функцій. Однак із 01.05.2016 року пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів відбувається на загальних підставах відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Це призвело до суттєвих змін у соціальному забезпеченні посадових осіб митних органів, створило правову невизначеність та викликало значну кількість судових спорів щодо реалізації права на пенсію.

У статті здійснено комплексний аналіз законодавчих змін у сфері пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів, досліджено правові колізії між нормами Митного кодексу України, Закону України «Про державну службу» та Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Значну увагу приділено аналізу судової практики, яка демонструє неоднозначність правозастосування та відсутність єдиного підходу до пенсійного забезпечення цієї категорії службовців.

Відсутність спеціальних пенсійних гарантії для митників не враховує особливостей їхньої професійної діяльності, що вимагає високого рівня кваліфікації, відповідальності та етичних стандартів. Водночас існує правова нерівність між різними категоріями державних службовців, адже спеціальні пенсії продовжують діяти для суддів, прокурорів, працівників правоохоронних органів, тоді як митники були позбавлені цього права.

На основі проведеного дослідження обґрунтовується необхідність повернення спеціального пенсійного забезпечення для посадових осіб митної служби, що враховуватиме їхній спеціальний статус, умови служби та рівень відповідальності. Запропоновано конкретні рекомендації щодо вдосконалення законодавства у сфері пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів, зокрема шляхом закріплення їхнього права на пенсійне забезпечення за особливими умовами, що відповідають принципам правової визначеності, соціальної справедливості та міжнародним стандартам соціального захисту.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, державна служба, митні органи, соціальні гарантії, правова невизначеність, правове регулювання, спеціальний статус, соціальна справедливість, міжнародні стандарти.

O. V. Cherkunov. Legal framework of pension provision for officials of the Customs Authorities of Ukraine: problems and review of judicial practice

The issue of pension provision for customs officials in Ukraine has become particularly relevant due to legislative changes that took effect after the enactment of the Law of Ukraine «On Civil Service» № 889-VIII on December 10, 2015. Until 2016, customs officers, as civil servants, were entitled to special pension guarantees that took into account their special service status, level of responsibility, and the specifics of their functions. However, since May 1, 2016, their pension provision has been carried out on general grounds in accordance with the Law of Ukraine «On Mandatory State Pension Insurance». This has led to significant changes in the social security system for customs officials, created legal uncertainty, and caused a considerable number of court disputes regarding the realization of pension rights.

This article provides a comprehensive analysis of legislative changes in the field of pension provision for customs officials, examines legal conflicts between the provisions of the Customs Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On Civil Service», and the Law of Ukraine «On Mandatory State Pension Insurance». Special attention is given to the analysis of judicial practice, which demonstrates inconsistencies in law enforcement and the lack of a unified approach to pension provision for this category of civil servants.

The absence of special pension guarantees for customs officers does not take into account the peculiarities of their professional activities, which require a high level of qualification, responsibility, and adherence to ethical standards. This leads to a decrease in the prestige of civil service in customs authorities, demotivation of personnel, and may result in staffing instability in the customs control sector. At the same time, there is legal inequality between different categories of civil servants, as special pensions continue to be granted to judges, prosecutors, and law enforcement officers, while customs officers have been deprived of this right.

Based on the conducted research, the necessity of restoring special pension provisions for customs officers is justified, considering their special status, service conditions, and level of responsibility. Specific recommendations are proposed to improve legislation in the field of pension provision for customs officials, particularly by securing their right to pension benefits under special conditions that align with the principles of legal certainty, social justice, and international standards of social protection.

Key words: pension provision, civil service, customs authorities, social guarantees, legal uncertainty, legal regulation, special status, social justice, international standards.

Постановка проблеми. Питання пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України є надзвичайно актуальним, оскільки воно безпосередньо впливає на соціальний захист державних службовців, мотивацію до проходження служби, стабільність кадрового складу та ефективність функціонування митної системи загалом.

До 2016 року пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів здійснювалося відповідно до спеціального правового режиму, передбаченого Законом України «Про державну службу» №3723-ХІІ. Відповідно до цього законодавства, митники, як державні службовці, мали право на спеціальну пенсію, що враховувала їхній особливий статус, рівень відповідальності та специфіку виконуваних функцій.

Однак після набрання чинності Законом України «Про державну службу» від 10.12.2015 №889-VIII, починаючи з 01.05.2016, спеціальні пенсійні гарантії для посадових осіб митних органів були скасовані. Внаслідок цього їхнє пенсійне забезпечення здійснюється на загальних засадах відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Це рішення суттєво змінило умови соціального забезпечення митників, оскільки вони втратили право на спеціальні пенсії, хоча їхня служба передбачає виконання державних функцій із високим рівнем відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України залишається актуальним питанням у контексті реформування державної служби та соціального захисту державних службовців. Дослідження у цій сфері торкаються як загальних аспектів пенсійного забезпечення державних службовців, так і спеціальних питань, пов'язаних із правовим статусом посадових осіб митних органів.

Значний внесок у вивчення соціального забезпечення державних службовців зробили українські науковці, зокрема З. А. Берік, Л.М. Дорофєєва, Л.Ю. Малюга, С.М. Прилипко, П.І. Шевчук, А. І. Якимів.

Метою цього наукового дослідження є комплексний аналіз правового регулювання пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України, виявлення основних проблем і правових колізій у цій сфері, а також обґрунтування необхідності повернення спеціального пенсійного забезпечення для цієї категорії державних службовців.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення наступних завдань:

Дослідити еволюцію правового регулювання пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України, визначити зміни, що відбулися після набрання чинності Законом України «Про державну службу» №889-VIII від 10.12.2015.

Виявити суперечності між нормами законодавства, зокрема між Митним кодексом України, Законом України «Про державну службу» та Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Обґрунтувати необхідність законодавчого повернення спеціального пенсійного забезпечення для митників, виходячи з принципів правової визначеності, соціальної справедливості та рівності умов пенсійного забезпечення державних службовців.

Розробити пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства, спрямовані на врегулювання правового статусу посадових осіб митних органів у контексті їхнього пенсійного забезпечення, зокрема з урахуванням міжнародних стандартів соціального захисту.

Результати цього дослідження можуть слугувати основою для розроблення законодавчих ініціатив щодо вдосконалення системи пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів, підвищення соціальних гарантій державних службовців та забезпечення стабільності кадрового складу митної служби України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 588 Митного кодексу України, пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів здійснюється згідно з порядком та на умовах, визначеними Законом України «Про державну службу». При цьому період роботи (служби) таких осіб, включаючи тих, кому присвоєно спеціальні звання, зараховується до стажу державної служби та до стажу роботи на посадах, що належать до категорій посад державних службовців [1]. Це забезпечує право на призначення пенсії відповідно до положень Закону України «Про державну службу», незалежно від місця роботи на момент досягнення пенсійного віку.

Водночас аналіз судової практики засвідчує неоднозначність застосування положень Митного кодексу України у взаємозв'язку із Законом України «Про державну службу» з боку Пенсійного фонду України. Зокрема, це обумовлено положеннями пункту 17 частини третьої статті 3 Закону України «Про державну службу», відповідно до яких дія цього Закону не поширюється на осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, а також на працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання, якщо інше не передбачено законодавством. [2].

На даний час особливі умови пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів фактично відсутні. Відповідно до статті 90 Закону України «Про державну службу» [2], з 01.05.2016 пенсійне забезпечення державних службовців здійснюється за загальними правилами, визначеними Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Це означає, що пенсії державних службовців для посадових осіб митних органів, які раніше гарантувалися у межах законодавства про державну службу, скасовані, а їх пенсійне забезпечення здійснюється на загальних засадах, як і для інших категорій працівників.

Попри те, що стаття 588 Митного кодексу України прямо передбачає зарахування періоду роботи (служби) посадових осіб митних органів, зокрема тих, кому присвоєно спеціальні звання, до стажу державної служби, це не створює особливих гарантій в сфері пенсійного забезпечення. Натомість після 2016 року митники, як і всі інші працівники, отримують пенсію за віком виключно на підставі загального страхового стажу та сплачених внесків до Пенсійного фонду України.

Така ситуація призводить до невідповідності між спеціальним статусом посадових осіб митних органів та рівнем їх соціального забезпечення після завершення служби. Відсутність спеціальних пенсійних гарантій для митників не враховує специфіку їхньої професійної діяльності, яка передбачає підвищені вимоги до компетентності, відповідальності та етичних стандартів. Це, у свою чергу, негативно впливає на мотивацію службовців, престиж державної служби в митних органах та може спричинити кадрові проблеми у цій сфері.

Так, зокрема І. Онищук справедливо вказує, що сьогодні, на жаль, приймається значна кількість нормативно-правових актів, які суперечать одне одному, а для інтеграції законодавства України в європейську правову систему «...передусім, необхідно сформувати структуроване та скоординоване законодавство, яке відповідало би вимогам модернізованого громадянського суспільства і держави» [3, с. 22].

Додатково, варто зауважити, що створюються перешкоди для посадових осіб митних органів у призначенні пенсії за віком на підставі Закону України «Про державну службу» №3723-ХІ [4], який діяв до 01.05.2016 року. Це зумовлено розбіжностями у правовому регулюванні пенсійного забезпечення, що виникають внаслідок суперечливого тлумачення положень Митного кодексу України та Закону України «Про державну службу», а також неоднозначної правозастосовної практики з боку Пенсійного фонду України.

Загалом, П. І. Шевчук та З. А. Берік зазначають, що пенсія – це регулярна грошова виплата непрацездатним громадянам як матеріальна допомога за похилим віком, з інвалідності, за вислугу років, у разі втрати годувальника [5, с. 24].

А. І. Якимів визначає пенсію як форму надання матеріальних благ непрацездатним громадянам з огляду на соціальний фактор [6, с. 93].

Враховуючи наведені теоретичні підходи, доцільно запропонувати власне визначення пенсії та пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів.

Так, на нашу думку, пенсія – це гарантована державою регулярна грошова виплата, що надається посадовим особам митних органів у зв'язку з досягненням пенсійного віку, набуттям інвалідності або вислугою років, з метою забезпечення матеріальної підтримки та компенсації втрати працездатності відповідно до норм законодавства.

Пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів варто розуміти, як сукупність правових, організаційних та фінансових механізмів, що визначають порядок призначення, перерахунку та виплати пенсій посадовим особам митних органів відповідно до їхнього стажу державної служби, спеціального статусу та вимог законодавства, зокрема Митного кодексу України та Закону України «Про державну службу».

Так, Полтавський окружний адміністративний суд в рішенні від 12 березня 2024 року в справі №440/1488/24 розглянув адміністративний позов щодо визнання дій і рішення Головного управління Пенсійного фонду України у Херсонській області та Головного управління Пенсійного фонду України в Полтавській області незаконними, а також щодо зобов'язання вчинити певні дії. Зокрема, суд ухвалив рішення про необхідність зарахування до стажу державної служби періоду роботи позивача у митних та податкових органах з 05.12.1994 по 31.08.2021 [7].

Суд, аналізуючи нормативно-правову базу, дійшов висновку, що після 1 травня 2016 року (дати набрання чинності Законом №889-VIII) право на пенсію державного службовця відповідно до статті 37 Закону №3723-ХІІ зберігається лише за тими особами, які мають необхідний стаж державної служби відповідно до пунктів 10, 12 Прикінцевих та перехідних положень Закону №889-VIII, а також страховий і державний стаж, визначений частиною 9 статті 37 Закону №3723-ХІІ. Законодавство, що діяло під час проходження служби позивачем і є чинним на даний момент, визначає посадових осіб митних органів як державних службовців. Відповідно, періоди їхньої служби в митних органах мають зараховуватися до стажу державної служби, що дає право на пенсійне забезпечення відповідно до статті 37 Закону №3723-ХІІ. Окрему увагу суд приділив питанню присвоєння позивачу спеціальних звань та рангу інспектора митної служби, а не рангу державного службовця. У цьому контексті суд зазначив, що Положення про спеціальні звання, порядок їх присвоєння, співвідношення з рангами державних службовців та розмір надбавок за спеціальне звання затверджуються Кабінетом Міністрів України [7].

Таким чином, суд підтвердив, що посадові особи митних органів, яким присвоєно спеціальні звання, мають статус державних службовців зі спеціальним правовим режимом. Відповідно, період проходження служби в митних органах має бути врахований до стажу державної служби, що забезпечує право на пенсію за віком відповідно до Закону України «Про державну службу», а періоди роботи в митних органах зараховуються до стажу державної служби для призначення пенсії.

С. М. Прилипка під правом громадян на пенсійне забезпечення в умовах ринкової економіки розуміє гарантовану державою можливість у разі настання соціальних страхових ризиків, закріплених у законі,

щомісячно отримувати грошові кошти в розмірі, що, як правило, відбиває минулий заробіток, які забезпечують гідне життя пенсіонерів, а у випадках призначення пенсій без урахування трудової діяльності, – в розмірі, який відповідає певним соціальним стандартам [8, с. 47, 48].

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [9, с. 46].

Соціальні гарантії працівників публічної служби включають оплату праці, пенсійне забезпечення та інші соціальні виплати, що визначаються законодавством України [10, с. 14].

Порушення права посадових осіб митних органів на достойне пенсійне забезпечення має низку негативних наслідків як для самих службовців, так і для державної системи публічної служби загалом. Недостатнє пенсійне забезпечення колишніх посадових осіб митних органів спричиняє погіршення їхнього матеріального становища, що унеможливує забезпечення гідного рівня життя після завершення публічної служби. Неврегульованість правових механізмів пенсійного забезпечення та суперечливість у правозастосуванні призводять до правової невизначеності. Як наслідок, це спричиняє неоднозначне тлумачення нормативно-правових актів та зростання кількості судових спорів.

Низький рівень соціальних гарантій, зокрема відсутність передбачуваного та справедливого пенсійного забезпечення, знижує привабливість служби в митних органах, що може спричинити відтік кваліфікованих кадрів та кадровий дефіцит. Невиконання державою зобов'язань перед посадовими особами митних органів у частині пенсійного забезпечення підриває авторитет державної служби загалом. Це негативно впливає на формування професійної етики та службової дисципліни.

Порушення пенсійних прав змушує колишніх посадових осіб звертатися до суду для їхнього захисту. Це спричиняє додаткове навантаження на судову систему та бюджет, оскільки у разі задоволення позовів держава змушена виплачувати пенсії за рішенням суду, інколи із значною затримкою та компенсацією судових витрат. Україна, як держава, що декларує прагнення до європейських стандартів соціальної політики, має забезпечувати належний рівень пенсійного забезпечення державних службовців. Недотримання цих стандартів може стати предметом критики з боку міжнародних організацій та негативно вплинути на міжнародну репутацію країни.

Таким чином, неналежне пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів не лише порушує їхні соціальні права, а й підриває ефективність публічної служби, що вимагає негайного врегулювання на законодавчому рівні.

Державні службовці мають право на соціальні гарантії, які включають «виплату заробітної плати, пенсійного забезпечення, допомоги, а також інші соціальні гарантії, що надаються державним службовцям у відповідності до чинного законодавства» [11, с. 94].

Гарантування належного пенсійного забезпечення для державних службовців є важливим аспектом їхнього соціального захисту, воно виступає важливим фактором мотивації і привабливості цієї професійної категорії [12, с. 5]. Крім того, відповідність пенсійного забезпечення міжнародним стандартам, таким як Конвенція МОП №102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» є важливим показником виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань [13].

Враховуючи особливий статус посадових осіб митної служби, питання повернення до законодавства пенсійного забезпечення державних службовців для цієї категорії є надзвичайно актуальним. Посадові особи митних органів виконують специфічні завдання, пов'язані із забезпеченням економічної безпеки держави, боротьбою з контрабандою, митним контролем та адмініструванням митних платежів. Відтак, відсутність спеціального пенсійного забезпечення суперечить принципу справедливості та належного соціального захисту, що має бути гарантовано державою.

Скасування пенсій державних службовців для митників створило ситуацію правової невизначеності та нерівності умов. Чимало посадових осіб вступали на службу в митні органи, розраховуючи на ті соціальні гарантії, які передбачалися законодавством на момент їхнього призначення. Вони присвятили свою кар'єру державній службі, виконуючи професійні обов'язки з очікуванням, що їхні пенсійні права будуть захищені. Проте після 2016 року ці гарантії були скасовані, що суттєво погіршило соціальне становище колишніх митників і викликало значні правові колізії.

Такий підхід суперечить принципу правової визначеності, закріпленому в Конституції України та міжнародних правових актах. У випадку посадових осіб митних органів ця проблема є особливо гострою, оскільки вони протягом тривалого часу сплачували внески та виконували службові обов'язки, розраховуючи на передбачені пенсійні гарантії, які згодом були скасовані.

Крім того, існує очевидна нерівність умов пенсійного забезпечення між різними категоріями державних службовців. У той час як певні категорії посадових осіб, зокрема судді, прокурори та працівники правоохоронних органів, продовжують користуватися спеціальними пенсійними правами, митники позбавлені такої можливості. Це створює правову дискримінацію, оскільки митна служба, як і інші органи державної влади, виконує важливі функції з контролю за дотриманням законодавства та захисту економічних інтересів держави.

Відновлення пенсій державних службовців для посадових осіб митної служби є необхідним кроком для забезпечення справедливості та дотримання соціальних гарантій. Це сприятиме відновленню довіри до

державної служби, підвищенню мотивації кадрів та забезпеченню стабільності у функціонуванні митної системи України. Для цього необхідно внести відповідні зміни до законодавства, які чітко закріплять право посадових осіб митної служби на пенсійне забезпечення з урахуванням їхнього спеціального статусу, стажу державної служби та особливостей виконання службових обов'язків.

Таким чином, повернення спеціального пенсійного забезпечення для митників є не лише питанням соціальної справедливості, а й важливим чинником ефективності державної служби в митних органах, що безпосередньо впливає на економічну безпеку та міжнародний імідж України.

М.П. Куцевич слушно зауважує стосовно того, що «наявність у закону зворотної дії у часі буде суперечити розумінню самої людини як істоти, наділеної раціональною поведінкою та власною волею, яка націлена на отримання доходів та невчинення правопорушень. Таким чином, відсутність даних законів буде заохочувати до законослухняності та зміцнюватиме повагу до права» [14, с. 25].

Висновки та перспективи. Аналіз правового регулювання пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України засвідчує наявність значних законодавчих розбіжностей та суперечностей, які негативно впливають на реалізацію соціальних прав. Скасування спеціального пенсійного забезпечення для цієї категорії державних службовців призвело до правової невизначеності, соціальної несправедливості та значного погіршення рівня соціального захисту.

Основною проблемою є відсутність чітких правових механізмів, які б гарантували митникам право на пенсійне забезпечення з урахуванням особливостей їхньої служби. Судова практика підтверджує неоднозначність правозастосування, що спричиняє численні судові спори та потребує чіткого врегулювання на законодавчому рівні. Окрім того, існуючі положення законодавства суперечать принципу правової визначеності, оскільки значна кількість посадових осіб митної служби вступала на службу, коли спеціальна пенсія державного службовця гарантувалася законом, а згодом ця гарантія була скасована.

Відсутність спеціальних пенсійних гарантій для митників створює значний кадровий ризик, знижує престиж служби в митних органах, негативно впливає на мотивацію та сприяє відтоку кваліфікованих кадрів. Це може призвести до зниження ефективності митної системи загалом, що в умовах сучасних викликів є неприпустимим. Необхідно законодавчо закріпити право посадових осіб митних органів на спеціальне пенсійне забезпечення, що враховуватиме їхній спеціальний статус, умови служби та рівень відповідальності.

Важливо врахувати положення Конвенції МОП №102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» та Європейської соціальної хартії, які передбачають забезпечення гідного рівня життя для осіб, що завершили проходження публічної служби.

Відновлення спеціальних пенсійних гарантій для посадових осіб митних органів є необхідним кроком для забезпечення соціальної справедливості, правової визначеності та підвищення ефективності публічної служби. Впровадження відповідних змін сприятиме не лише зміцненню кадрового потенціалу митної служби, а й забезпеченню економічної безпеки країни. Україна має забезпечити гідний рівень пенсійного забезпечення державних службовців відповідно до міжнародних стандартів, що стане важливим чинником її євроінтеграції та дотримання принципів правової держави.

Список використаних джерел:

1. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20120313#n4128>.
2. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19/ed20151210#Text>.
3. Онищук І. І. Моніторинг правових колізій і прогалин у законодавстві України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 6. С. 21–26.
4. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text>.
5. Шевчук П. І. Пенсійне забезпечення. Львів. 2002. С. 56.
6. Якимів А. І. Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні. Львів. 2003. С. 448.
7. Рішення Полтавського окружного адміністративного суду від 12 березня 2024 р. у справі № 440/1488/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117593693>.
8. Прилипка С. Право на пенсійне забезпечення та його реалізація в умовах ринкової економіки. *Право України : Юридичний журнал*. 2003. №2. С. 45-48.
9. Теорія та практика правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України: Навчальний посібник / [М. І. Іншин, В. І. Олефір, С.М. Гусаров, Т.А. Занфірова, В.В. Ковальська]. Київ. 2012. С. 1192.
10. Галушко О.І. Гідний рівень соціального забезпечення осіб в Україні: проблеми законодавчого понятійного апарату. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2022. Серія ПРАВО. Випуск 73: частина 2. С. 12-17. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.33>.
11. Шаповалова К.Г. Загальнотеоретична характеристика форм захисту соціальних прав державних службовців. *Право і суспільство*. № 5/2024. С. 93-98. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.14>

12. Соколов В.М. Доктрина соціальної безпеки державних службовців в Україні: дис. ... доктор філософії: 081 / Соколов Володимир Миколайович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2024. 431 С.

13. «Про мінімальні норми соціального забезпечення»: Конвенція від 04.06.1952 № 102 / БД «*Законодавство України*» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text.

14. Куцевич М.П, Юсан І.О. Принцип заборони зворотної дії закону в часі: порівняльно-правовий аспект. *Правовий вісник*. 2015. № 2 (13). С. 19- 27.